

Zaman keçdikcə ədəbi irsimizin ideoloji əyintilərə meruz qalması sahələri ortaya çıxır. Belə sahələrdən biri iyirminci əsr Azərbaycan romantizmidir.

Ədəbiyyatımızda "romantizm cərəyanı"nın bir əsri tamam olur. Bununla belə bu cərəyan ədəbiyyatı bəzi qadağalar üzündən mövcud olduğu hüduqlarda öyrənilməyibdir.

Əyintilər ele cərəyan üzvlərinin özlərinin müəyyənləşdirilməsindən başlayır.

Bu fikirləri oyanan filologiya elmləri doktoru Vəli Osmanlının "Azərbaycan romantizmi" kitabıdır ("Elm" 2010). Burada cərəyan üzvlərini yeni tərkibdə - birincisi Əli bəy Hüseynzadə olmaqla görürük.

Bəllidir ki, romantizmin Azərbaycanda ədəbi cərəyan miqyasında bərqərar olması hamıdan artıq Ə.Hüseynzadənin fəaliyyəti ilə bağlıdır. Ədibin romantizmdəki fəaliyyətinin üç tərəfi aşkarlanır: Bilavasitə, bu sənətin ilkin bədii nümunələrini yaratması, Avropa romantiklərinin əsərlərindən tərcümələr edib, milli mühitdə yayması, baş mühərriri olduğu mətbuat orqanları "Həyat" qəzetinin "Füyuzat" jurnalının redaksiyası ətrafında romantik yazıçılar nəsli birləşdirib, onu ədəbi cərəyan səviyyəsinə çatdırması.

Ə.Hüseynzadənin bədii yaradıcılığı bizdə az öyrənilib. Bədii yaradıcılığın ilkin mərhələsi Rusiya imperiyasından inqilabın gətirdiyi və romantizmin də bədii tədqiq sahələrindən olan azadlıq, milli müəyyənlik və Vətən mövzuları ilə bağlıdır.

Azadlıq - inqilabın gedişində irəli sürülən siyasi tələb olmaqla əlavə Ə.Hüseynzadənin dünyagörüşündə mənəvi ehtiyacdır. "Həyat" qəzetində dərc etdirdiyi "Hürriyyət" əsəri azadlığın mənəvi gözəlliyinə həsr edilib. Tədqiqatda hürriyyətin estetik hüsnü, romantik təbiəti açıqlanır. "Romantik estetikanın nümunələri" bölməsi ədibin "Həyat və meyl-füyuzat", "Nicat məhəbbətdədir", "Qırmızı qaranlıqlar içində yaşıl işıqlar" əsərlərindəki romantizmin estetik tərəflərini təqdim edir.

Millət, milli müəyyənlik sahəsində Ə.Hüseynzadənin xidmətləri kitabın iki fəslində öyrənilir. Bunlardan biri regional, digəri global türklüyə həsr edilibdir. Fəqət, hər ikisində başlıca mələb türklərin mənəvi birliyi məsələsidir. Bu məsələ onun "Turan" şeirində başlayıb, "Türklər kimdir və kimlərdən iharətdir?" əsərində uzun bir yol keçmişdir.

Vətən anlayışı ədibin "Hali-Vətən" şeri ilə istiqamət götürüb, "Turan romantik ideali"na aparır. Azadlıq, Vətən, Millət - Türklük, Turan.

Ə.Hüseynzadənin romantiklər ədəbi nəslindən kənarda qalmasına, uzun illər ona qarşı yönəlmis ittihamların səbəbini görməyə təkə bu deyilənlər də kifayət edir.

Digər romantikimiz Abdulla bəy Divanbəyoglundun adı yanını əsri bundan əvvəl ədəbiyyat tarixinin romantizm fəslinə daxil edilərsə də, bu sənətkarın yaradıcılığı büsbütün kölgədə qalmışdır. Romantiklərimizin sırasından əvvəldən axıra nasir olan Divanbəyoglundun ilkin romantik nəsr nümunələrini yaratması, sentimentalizmdən başlayıb, romantizmə keçməsi fərqləndirir. "Əbdül və Şahzadə", "Parlaq ulduz" əsərlərindəki sentimental məhəbbət romantizmdə "qüssəli məhəbbət", deyilən növün əsası kimi seçiyələndirilir. Yazıcının 1901-ci ildə yazdığı "Köçərilərin həyatının müşahidələri" povesti romantizmin doğma yurd, yurdun təbiəti motivlərini bəyan edir. "Arday dərəsi" hekayəsinin özünün qeyri-reallığı ilə milli bədii təcürbəyə səhrkarlığın təsviri üsulunu gətirdiyi bildirilir.

Deyildiyi kimi, bəlli səbəblərdən elmi tədqiqatların kənarda qalan bu yazıcının povest və hekayələrindəki həssas məhəbbət süljeti Nərimanovun "Bahadır və Sona" romanının ənənəsi kimi qiymətləndirilir. Avropa romantizm ədəbiyyatı ilə də analoji oxşarlığın olduğu nəzərə çatdırılır. "Bədii-estetik baxımdan romantizmin hisslər dövrünü yaşamış sentimentalizmin davamı" olduğu deyilir.

Iyirminci əsr romantizm ədəbiyyatımızda ayrıca yeri olan A.Səhhatin yaradıcılığı kitabda "Hürriyyət və Vətən duyulan", "Millət qayğısı", "Təbiətə meyl" və "Səhhatin sənət görüşləri" başlıqları altında təhlil olunur. Rusiyada baş verən Fevral inqilabının sədalərini hələ Şamaxıda eşidən Səhhat "ancaq adı gələn azadlıq", "hürriyyət mələyi" deyə obrazlaşdırmışdır.

Şairin yaradıcılığında təbiət mənzərələri, ilin fəsiləri haqqında lirik-romantik peyzajlı sənətkarın

"dünyagörüşü və həyata münasibətilə bağlı məsələ" kimi, həm də romantizmin yaradıcılıq prinsiplərinin ümumililiyi ilə izah edilir. Doğrudan da Azərbaycan romantik şairləri içərisində ümumən təbiət lövhələri, yaxud ilin hər bir fəslə A.Səhhat yaradıcılığında daha dolğun məzmun, daha inçə çalarlarla əks olunur. Bu, hər şeydən öncə, şairin dərin və inçə müşahidə qabiliyyəti, eləcə də romantizmin mövzularından olması ilə əsaslandırılır. A.Səhhatin "İlk bahar", "Yaz", "Yay", "Yay gecəsi", "Yay səhəri", "Qış" və s. şeirləri buna misal göstərilir. Şairin "Dərya kənanı" adlı şeirini bu baxımdan geniş təhlil edən tədqiqatçı, Səhhatin "xüsusi təsisat" kimi irəli sürdüyü hissi şeir tələbinin onun "uşaq şeirlərindən" başlayıb, bütün yaradıcılığı boyu,

"Azərbaycan romantizmi"

hətta müxtəlif sənətkarlardan etdiyi bədii tərcümələrdə də özünü göstərdiyi bildirilir.

Əsərlərində "fikirdən artıq hiss və xəyalın hakim olduğu" (A.Şaiq) A.Səhhatin sənət görüşlərini də ayrıca tədqiqatla cəlb edən müəllif şairin "Həyat" qəzetinin redaksiyasına göndərdiyi məktubunda "ədəbiyyatımızın islahatı" məsələsini qaldırdığını qeyd edir. Bu islahat "təzə şeir necə olmalıdır?" şəklində qoyulur və "təzə şeir hissi şeir olmalıdır" kimi cavablandırılır. Bu cavab tədqiqatçının öz sözlərlə desək, "bir növ şairin özünün də yaradıcılıq istiqamətini müəyyənləşdirmiş olur".

Sənətkar, sənət və həyat məsələlərinin romantizm ədəbiyyatında əksindən danışan V.Osmanlı "təkcə A.Səhhat yaradıcılığının deyil, bütünlükdə Azərbaycan romantizminin incisi" saydığı "Şair, şeir parisi və şəhəri" əsərində söz açır. Özü də bu motivlərin H.Cavidin "Qürubə qarşı", C.Cabbarlının "Qürubə çığı bir yetim" adlı əsərlərində də rastlandığını qeyd edir. Şeir parisi obrazını "poeziyamızda hadisə" sayan tədqiqatçı A.Səhhatin bu poemasında həm də iki ədəbi dünyabaxışın - romantik sənətlə realist sənətin qarşılaşdırıldığını sezir.

Romantik ədəbiyyatımızın öyrənilməsində çatışmazlıqlardan biri bu cərəyan üzvlərini tam tərkibdə əhatə edən monoqrafiyanın olmaması idi. Hazırkı tədqiqatda romantiklərin hamısı əhatə olunub: Əli bəy Hüseynzadə, Hüseyn Cavid, Məhəmməd Hadi, Abdulla Şaiq, Abbas Səhhat, Abdulla bəy Divanbəyoglu, Cəfər Cabbarlı.

Tədqiqat romantik yazıçılardan ədəbi portretləri şəklində qurulub. Bu sənətkarların hər birinin yaradıcılığına romantizm mövqeyindən ayrıca yanaşılır. Məhz romantizm mövqeyindən. Təcrübə göstərir, ki, bizim ədəbiyyatşünaslıqda romantik yazıçıların yaradıcılığı da əsasən realizm mövqeyindən araşdırılır. Romantizmin öz təhlil üsuluna varılmayıb. Hazırkı tədqiqatda romantik əsərlərə bu sənətin öz yaradıcılıq prinsipləri ilə yanaşıldığından yeni bir ədəbi məhsul meydana çıxarılır. Bunun üçün romantiklərimizdən birinin - məsələn, az öyrənilmiş Məhəmməd Hadinin yaradıcılığının portret tədqiqi ilə aşkarlananlara öləri bir nəzər salmaq olar. Budur, iyirminci əsr Azərbaycanın siyasi və mənəvi ehtiyacı olan azadlıq, dövrün realist ədəbiyyatında bu məsələ həmişə üzde olub və bəresində çox deyilib. Lakin romantizm ədəbiyyatında azadlığın qoyuluşu, onun təsvir üsulları, mənəvi gözəllikləri yetərincə axtarılmayıb. Azadlıq burada mənəviyyat hadisəsi olaraq, özünün təsvir üsullarına malikdir. Hadi azadlığın romantik sinonimi olan hürriyyəti gözəl qız, sevgili simasında obrazlaşdırıb şeirə gətirmişdir. Burada sevgiliyə vurğulandıqdan hürriyyətə vurğunluğa keçilir. Bu vurğunluğun üç mərhələsi müəyyənləşdirilir. Birinci mərhələ deyildiyi kimi, hürriyyətin gözəl qız, sevgili simasında obrazlaşdırılmasıdır. Bu mərhələdə hürriyyət "can alan gözəl", "məhəbbət", "dilərdir" bir sözlə, yer gözəlidir. İkinci mərhələdə hürriyyət "mələk", "hur", "parı"dir, yeni səma gözəlidir. Üçüncü mərhələdə hürriyyət - ümumən gözəldir, estetik kateqoriyadır. Bunların hər biri hürriyyətin simasında açılan çeşiddir, şeirdə rənglərdir, nəticədə bədii tərəqqidir.

Bu cür çeşidləri, rəngləri hürriyyətin qoşa qanadları olan Vətən və millət mövzulu əsərlərin romantik şərhində də görürük. "Vətən mövzusunun romantikcasinə ifadəsi birinci növbədə Vətəni yurd, məkən maddiliyindən mənəviyyata keçirməkdə, mənəvi nemət kimi duyub, dərk etməkdə göstərilirdi. Yaxud, Vətən tarixi sınaq qarşısında qalanda belə, romantik əsərlərdə onun qurtulu-

şunda açıq ölüm-dirim mübarizəsi səhnələrindən daha çox, mənəviyyatda oyaldığı tələtülmlərin təsvir edilməsi, Vətən şeirlərinin əksəriyyətinin pessimist ruhda olması". Bunlar yığılara romantik ədəbiyyatımızda zəngin bir vətəndaşlıq poeziyası yaratmışdır.

Hadinin "Ürəkdə bəslənən amalımlız iqbali - millətdir", - bəyanı "burada yalnız üsyan yox, həm də feryad, təkcə nikbin fəlsəfi çağırış yox, eyni zamanda giley, şikayət, ələm və lənət də özündə əks etdirə bilirdi".

Romantik Hadinin insan mənəviyyatı ilə daha artıq məşğul olması romantizmin özündəndir. "Yeni sənət növü olmaq etibarilə romantizmin ən böyük nailiyyəti mövcud real dünya səviyyəsində və

bərabərində insanın özündə tam bir dünya - daxili dünya kəşf etməsidir. Real dünyaya qarşı fərdin mənəvi dünyasını irəli sürməsidir". Fərdin mənəvi dünyasından ümumi insanlığa varılır.

Romantizmin simvollaşdırma üsulu ilə ümumi insanlıq "bəşər" adında şeirə gətirilir. Bəşərpərvərliyi özünün əbədi məsləki qılmış şair insan sadəcə "bəşər" deyər müraciət etdiyindən şeirlərindən əlavə "bəşər" adlanları da vardır. "İnsan" sözünü "bəşər"lə əvəz edib, daha doğrusu, "bəşər" insanın sinoniminə çevirib, onunla canlı bir tərəfdaş kimi dialoqa girmək olurmuş. Bəşərin "böyük idrak" ilə yanaşı, onun şəxə qadirliyi romantizmin humanizmi ilə təhlil edilir, fikirlər bəşərin öz əməlləri ilə özünə qənim kəsəməsi üzərində cəmləşir. "Bəşikdən məzara qədər bəşərin əhvalı" poemasının təhlilində o əməllərin ifadəsi izlənilir.

Şairin bəşər məfhumu ətrafındakı mühakimələrinin izləmə növbəti - "Bəşərin taleyində kədərlər" fəslinə gəlib, çıxır. "M.Hadinin sənətkar əhval-ruhiyyəsi qüssəli əhval-ruhiyyədir. Onun bədii ilhamı kədərlər üstündə köklənmişdir. Şairin yaradıcılığında kədərin bir neçə növü ilə qarşılaşırıq". Tədqiqatçı onlardan romantizmin poetikasında mühüm yer tutan "dünya kədəri" deyilən növün üzərində dayanır. Hadinin lüğətində bu ifadə "hüznü-ümumi" şəklində işlədilmişdir. "Hüznü-ümumi"nin haradan doğmasına gəldikdə, müəllif yazır: "Romantizmin fəlsəfəsinə görə ümumiyyətlə, dünyanın əle işləri vardır ki, onlar əvvəldən düzgün qurulmayıb. Hadinin dili ilə desək, dünyada bir çiçək varmı ki, solmasın, bir gül varmı ki, xar olmasın, bir ömür varmı ki, puç olmasın... "Dünya kədəri" dünyanın məhz bu qayğılarından qalanıb".

Hadinin romantizmində həqiqət, xəyal, şüur mənəviyyatın predmeti kimi fərqləndirildiyi bildirilir. Bu mənəviyyat predmetlərinin hərsəsi silsilə şeirlərdə bədii yolla tədqiq olunur, hərsəsinə də kitabda ayrıca fəsil həsr edilib.

Cərəyan üzvlərinin hər birinin yaradıcılığı bu sayaq romantizmin bədii tədqiq sahələri, mövzular üzrə qruplaşdırılıb ayrıca fəsilərdə qoyulmuşdur. Belə yanaşma üsulu hər yazıcının yaradıcılığının açılmamış tərəflərinə işıq salmışdır. Doğrudur, bu yazıçıların ədəbi irsi həmişə öyrənilibdir. Bununla belə, hər romantiklərin yaradıcılığında bu qədər ədəbi məhsul kölgədə qalmışdır. Bunun səbəbləri müxtəlifdir. İdeoloji mənaələrdən tutmuş, bədii materiala, romantizmin öz yaradıcılıq prinsipləri ilə yanaşılmamasınadək.

Keçən əsrin seksəninci illərindən Azərbaycan romantizm ədəbiyyatı ilə ardıcılı məşğul olan V.Osmanlı bu sahədə silsilə araşdırmalar aparır: "Azərbaycan romantikləri" (1985), "Abdulla Şaiqin romantizmi" (2004), "Məhəmməd Hadinin romantizmi" (2006) monoqrafiyalarını buraxdırmışdır. İndi də "Azərbaycan romantizmi birinci cild" adlı fundamental kitabını çap etdirmişdir. Tədqiqatın iki cildlik həcmində nəzərdə tutulmasını müəllif iyirminci əsr Azərbaycan romantizm ədəbiyyatının zənginliyi və indiyədək onun öyrənilmə vəziyyəti ilə əsaslandırır. İki cild - iki tədqiqat istiqamətini ifadə edir. Birincisi, burada əks olunduğu kimi, hər sənətkarın romantik yaradıcılığını ayrı-ayrı kədərlər portret oçerk şəklində araşdırmaq, ikincisi, bu yazıçıların hamısının romantik əsərlərini - bütünlükdə romantizm ədəbiyyatını bəhs olunan təsvir sahələri, mövzular, problemlər üzrə tədqiq etmək. Hazırda ikinci istiqamətdə işlər davam etdirilir.

Zəkulla BAYRAMLI

Nizami adına Ədəbiyyat

Institutunun əməkdaşı,

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru